

нівелювати обмеження, які виникають у віртуальному спілкуванні й створити комфортні умови для ведення мовленнєвого діалогу з комп'ютером. *Перспективним* у цьому ракурсі нам уявляється інтегративне поєднання потенціалу проаналізованої вище процедури когнітивного аналізу знань із можливостями когнітивного контролю за розгортанням дискурсивної комунікації між користувачем і комп'ютером у дискурсі програмного забезпечення.

Література

Bialystok E. Some factors in the selection and implementation of communicative strategies // Faerch C., Kasper G. (Eds.) *Strategies in Interlanguage Communication*. – London: Longman, 1983. – P. 43-61. *Di Pietro R. J.*, *Strategic Interaction: Learning Languages Through Scenarios*. – Cambridge: CUP, 1987. – 155 p. *Faerch C., Kasper G.* Processes and strategies in foreign language learning and communication // *Interlanguage Studies Bulletin*. – 5(1). – 1980. – P. 47-118. *Gumperz J.J.* *Discourse Strategies*. – Cambridge: CUP, 1982. – 402 p. *Kellerman K.* *Communication: inherently strategic and primary automatic* // *Communication Monographs*. – 1992. – V. 59. – P. 288-300

ВОРОНЦОВА Н.Г.

(Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний ін-т ім. Тараса Шевченка)

СТОРОННІЙ РЕЦИПІЄНТ ВЕРБАЛЬНОЇ ІНТЕРАКЦІЇ ЯК ФАКТОР ОБМЕЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ІНТЕНЦІЇ

The article deals with the peculiarities of the communicative position of side-recipient in the context of specific pragmatic modification of verbal interaction with the extended participants' structure. Such a structure is characterized by presence in its anthropological space not only standard participants of communication (speaker and addressee – active agents) but also side-recipient as a relevant component of the intercourse with non-standard communicative position of the observer. It has been proved that the side-recipient functions as the determiner of the active reagents' communicative behaviour.

Key words: *verbal interaction, side recipient, active agents, communicative intention, communicative strategy*

Об'єктом нашого дослідження є прагматичний різновид вербальної інтеракції, до складу якої входить сторонній реципієнт (далі – СР) як учасник взаємодії з нестандартним комунікативним статусом, що визначається його знаходженням поза позицією мовця та адресата (активних реагентів інтеракції; далі – АР). Предметом статті є комунікативні властивості СР як фактору обмеження комунікативних інтенцій мовців.

Метою статті є дослідження комунікативної сутності СР як детермінанта комунікативної поведінки активних реагентів мовленнєвої взаємодії, а завданням – визначення особливостей комунікативної природи стороннього реципієнта як фактору комунікативного впливу через аналіз особливостей комунікативної поведінки учасників взаємодії, а саме застосування ними стратегій самообмежень при продукуванні своїх висловлень у присутності СР.

СР не є рівноположеним у своєму комунікативному статусі з регулярними учасниками інтеракції, проте, незважаючи на свою нестандартну комунікативну позицію, є релевантним суб'єктом комунікативного процесу, який здатен проявляти себе у цьому процесі в низці комунікативних функцій, а також виступати детермінантом комунікативної поведінки активних реагентів інтеракції (наприклад, виступати фактором обмеження комунікативної інтенції співрозмовників). Присутність стороннього реципієнта у інтерактивному просторі взаємодії виступає фактором регулювання комунікативної поведінки активних реагентів інтеракції, що проявляється у застосуванні ними *паралінгвальних, лінгвальних та прагмалінгвальних* самообмежень при моделюванні своїх висловлень.

Активними реагентами взаємодії присутність стороннього реципієнта *не ігнорується*. У своїй актомовленнєвій поведінці вони керуються *стратегією врахування фактору присутності стороннього реципієнта*. Засобом реалізації даної стратегії є тактика паралінгвальних, лінгвальних та прагмалінгвальних (само-) обмежень, в якій проявляється роль стороннього реципієнта як *детермінанта комунікативної поведінки* співрозмовників. Паралінгвальні самообмеження стосуються просодичних та проксемних параметрів мовлення. Лінгвальні (само-) обмеження реалізуються через використання активними реагентами під час комунікативного контакту коду передачі інформації, невідомого сторонньому реципієнту. Прагмалінгвальні самообмеження, що стосуються змістовного параметру взаємодії (предмет обговорення), полягають у навмисній нейтралізації (прагматичній редукції) активним реагентом *домінуючої ілокутивної сили* його висловлювань. Прагмалінгвальні самообмеження, що стосуються обмежень на спосіб номінації, проявляються у застосуванні активними реагентами тактики натяків, недомовок, параінформування.

В результаті дискурсивного аналізу фрагментів вербальних інтеракцій, які засвідчували випадки врахування активними реагентами присутності стороннього реципієнта, нами було виявлено що регулювання стороннім реципієнтом комунікативною поведінкою активних реагентів проявляється у *паралінгвальних, лінгвальних та прагмалінгвальних* самообмеженнях при моделюванні активними реагентами своїх висловлювань.

Паралінгвальні самообмеження. Комунікативні інтерактанти, як правило, дотримуються принципу „не роби повідомлення надбанням більш широкого кола осіб ніж тих, кого воно стосується” [Почепцов 1987, с. 28], тому часто вдаються до засобів запобігання підслухуванню їх розмови, а саме, накладають на мовлення *паралінгвальні самообмеження*, що стосуються, по-перше, особливостей просодичних параметрів мовлення – фонації (наприклад, шепотіння замість ведення розмови вголос); по-друге, проксемних параметрів комунікативного контакту, тобто особливості розташування активних реагентів у просторі відносно стороннього реципієнта (наприклад, віддалення активних реагентів взаємодії від стороннього слухача для запобігання підслухуванню з його боку).

Розглянемо застосування активними реагентами вказаних самообмежень в контексті наведених нижче прикладів вербальних інтеракцій: AP1 “*What do you mean, I never come home? I come home!*” AP2 “*Sure, once a year or so when your schedule permits. Honey-pie, families deserve more than that.*” AP1 “*But you don't understand.*” AP2 “*Renee-ay!*” AP1 “*Te-ess, her sister aped in the same singsong.*” AP2 “*I expected this out of Judy, but not out of you.*” Renee said simply, AP1 “*It's your turn, Tess, and you know it.*” They were at stalemate. Tess returned to the sink, pulled the plug and let the water

*drain. She squeezed out the dishcloth and wiped it over the faucets, then turned and gestured toward the bathroom, **whispering** [зміна просодичних параметрів мовлення], "She's gonna drive me nuts!" Renee, too, **kept her voice lowered** [зміна просодичних параметрів мовлення]. "It's only for four weeks, then I can help her once the wedding is over" [SST, 29]*

Приклад демонструє застосування співрозмовниками (*Renee* та *Tess*) самообмежень на просодичні параметри мовлення (фонацію) для запобігання підслуховування розмови стороннім реципієнтом (*Judy*).

У наступному прикладі поява стороннього слухача змушує співрозмовників перервати розмову, на що вказує відповідний фонаційний сигнал "*Shh*": **AP1** "*She should go on a diet.*" **AP2** "*But as long as you are tinier than she is, she can disdain you for that as well as for your success, can't she?*" **AP1** "*You noticed.*" **AP2** "*Does she have to treat me like I'm some egomaniacal fan seeker? It's part of my business – an important part – and there are times when I hate it [...]. She should know that*" **AP1** "*Deep down inside, I'm sure she does.*" *With a sad expression Tess studied her obese sister across the room.* **AP2** "*You know something? She's never said one nice thing about what I do. It's like I don't even do it. [...] Would it hurt her, for God's sake?*" **AP1** "*Judy's not a happy woman, Tess. **Shh**, here she comes.*" (переривання розмови) [SST, 57-58]

У наступному уривку комунікативної інтеракції активні реагенти усувають стороннього слухача із зони сприйняття розмови через проксемію, а саме, віддаляючись від нього у просторі, і в такий спосіб запобігаючи підслуховуванню: **AP1** "*Then, in order not to hinder you, I will get up with you if you please in your carriage, and Tom shall follow with my phaeton in tow.*" **AP2** "*No,*" *said the count, with an imperceptible smile of contempt, for he had no wish to be seen in the young man's society, - "no; I prefer listening to you here, my dear Mr. Andrea; we can chat better in-doors, (віддалення від CP) and there's no coachman to overhear our conversation. [ADMC]*

Усунення можливості підслуховування з боку сторонніх осіб через віддалення співрозмовників із зони аудіо-сприйняття їх розмови можливими слухачами (тобто, їх усамітнення) демонструється наступним прикладом: "*Can we talk here without the risk of being overheard?*" *said the Spaniard. [...] "and I can prove to you the necessity for keeping your doors closed if you wish it. We know, monsieur, all about your connections with the Petite-Clauds, the Cointets, and the Sechards of Agouleme --- "* *On hearing these words, Cerizet rushed to the door and shut it, flew to another leading into a bedroom and bolted it.* [HBSL]

Таким чином, врахування фактору присутності стороннього реципієнта проявляється через проксемний параметр взаємодії.

Однак, коли стороннього реципієнта неможливо виключити із зони аудіо-прийняття повідомлення, *стратегія врахування фактору присутності стороннього реципієнта* проявляється у особливостях конструювання активними реагентами висловлювань, адресованих один одному, з дотриманням інтересів не лише адресата, але й стороннього реципієнта. В такому випадку активні реагенти вдаються до тактики лінгвальних та прагмалінгвальних самообмежень.

Лінгвальні самообмеження – це обмеження, що проявляються у виборі активним реагентом коду передачі інформації (наприклад, використання мови, незнайомої сторонньому слухачеві).

Приклад такого виду обмеження знаходимо у фантастичній повісті А.Дугласа „The Hitch Hiker's Guide to the Galaxy”: "*Shush!*" *said Ford. "Listen, it might be*

important.” “*Im ... Important?*” *Arthur responded.* “*It’s the Vogon captain making an announcement on the T’annoy.*” “*Listen!*” [...] *This is what he (CP) heard... AP1 “Howl howl gargle howl gargle howl gargle howl gargle gargle gargle slurgh should have a good time.” AP2 “Gargle howl gargle Howl howl gargle howl gargle gargle gargle gargle slurgh should have a good time.” [MEL, 18-19]*

Капітан космічного корабля робить повідомлення одному із своїх помічників, використовуючи особливий код, до якого мають доступ лише обмежене коло членів команди, тим самим, забезпечуючи недоступність даної інформації для тих, хто може підслухати повідомлення. У ролі небажаних слухачів виступають Форд (*Ford*) та Артур (*Arthur*), які, не знаючи коду, не можуть здійснити обробку висловлювань капітана, тобто розшифрувати їх.

Помітивши незнайомих, Доктор та один з туземців почали розмовляти мовою, невідомою для жодного з присутніх (*started to talk not in Latin nor in any Gallic tongue, but in an unknown language*). Отже, має місце стратегія врахування присутності стороннього реципієнта, яка виражається у лінгвальному самообмеженні – використанні невідомого для стороннього реципієнта коду передачі інформації.

Прагмалінгвальні самообмеження стосуються **1)** змістовного параметру взаємодії (предмет обговорення, ступень персональності між комунікантами під час вербального обміну), що визначається ілюктивною спрямованістю реплік активних реагентів; **2)** обмежень на спосіб номінації – параінформування [109, 136] (наприклад, використання тактики натяків, недомовок, уникання прямої номінації).

Розглянемо наступний приклад, в якому поява стороннього реципієнта призводить до різкої зміни предмету обговорення: **AP1** *Tyrone:[...] That’s what you are driving at, is it? You evilminded loafer.* **AP2** *Jamie: (Warning as he hears his mother (CP) in the dining-room).* **AP1** *Ssh! (Jamie speaks with a complete change of tone).* **Well, if we are going to cut the front hedge today, we’d better go to work. [ONLJ, 32]**

Перериваючи слова батька, Джеймі дає зрозуміти, про появу у кімнаті стороннього слухача (його матері), а також про те, що він не має наміру включати її до числа учасників розмови. Тому Джеймі бере на себе ініціативу ведення розмови і змінює її тему: **Well, if we are going to cut the front hedge today, we’d better go to work.**

Розглянемо ще один приклад, що ілюструє самообмеження активного реагента стосовно змістовного параметру повідомлень активних реагентів, що проявляється в ілюктивному змісті висловлювань активного реагента: **AP1** “*Hi, Kenny,*” *she said brightly.* **AP2** “*Hi, darlin’, he said and her heart went ka-boom with relief. “You still mad at me?” [...]* **AP1** “*Well, let’s not argue about it.*” *Casey (CP) had returned and was listening again.* **AP2** “*If she needs anything, you’ll let me know, won’t you?*” *Kenny asked.* **AP1** “*Of course. Now, you take it easy, and don’t stay around the house moping. I’ll put her back on so you can say good-bye.*” **AP2** “*Hey, Tess, wait!*” *Casey (CP) was standing right beside her waiting to reclaim the phone when Kenny said, without warning,* **AP2** “*I love you.*” *Tess was so stunned, she froze, staring at Casey (CP) while his words drove her heart into a backbeat and threw heat into her face. Just like that - when she was least expecting it – “I love you.” With a little compunction as he’d say “See you around.” She stood rooted, gripping the phone, unable to respond with the same words. They were not words one took lightly, or spoke without absolute certainty, and she certainly wasn’t going to say them [the same words “I love you.”] the first time with his daughter (CP) standing four feet away.*(нейтралізація домінуючої ілюкції) *She struggled to come up with some fitting response giving away how flustered she was.* **AP1** “***I think it’s just the loneliness, Kenny. It’ll get better with time.***” (самообмеження змістовного параметру; редукована

ілокуція) **AP2** “*Is Casey listening?*” “*Yes, she is standing right here.*” “*All right, then, I’ll hope next time I say it, you’ll say it back.*” [SST, 280-282]

У даному прикладі телефонна розмова відбувається між Тесс (*Tess*) та Кенні (*Kenny* – чоловіком, що кохає Тесс), який виступає у цій ситуації у ролі респондента. Зважаючи на характер стосунків між респондентами, їх розмова носить досить інтимний характер. Проте, у той самий момент як розмова досягає своєї кульмінації: Кенні освідчується Тесс у коханні (*Hey, Tess, wait! [...] I love you.*), у кімнату заходить дочка Кенні – Кейсі, яка займає позицію стороннього реципієнта. Як бачимо, її поява суттєво змінює хід розмови, так як Тесс у присутності Кейсі не може відверто відреагувати на зізнання небайдужого їй чоловіка. Ремарки автора наочно свідчать про суперечливий емоційний стан Тесс в момент освідчення (див. підкреслений сегмент), проте, замість бажаної реакції „*I love you, two, Kenny*” єдину відповідь, яку може дозволити собі Тесс за обставин присутності Кейсі (CP), це конотативно нейтральна репліка „*I think it’s just the loneliness, Kenny. It’ll get better with time*”. Причому, таку неприродну реакцію помічає і Кенні, який одразу здогадується про присутність поруч із Тесс своєї дочки Кейсі, що видно з його репліки „*Is Casey listening?*”. Проаналізувавши висловлювання активного реагента з точки зору їх ілокутивної спрямованості, ми прийшли до висновку, що самообмеження стосовно змістовного параметру взаємодії полягає у прагматичній нейтралізації (редукції) активним реагентом домінуючої ілокутивної сили висловлювання. Так, у наведеному прикладі репліка **AP1** “*I think it’s just the loneliness, Kenny. It’ll get better with time*” характеризується нейтралізованою ілокуцією, що виступає як редукований прагматичний різновид неактуалізованої репліки „*I love you, two, Kenny*”, яка характеризується домінуючою ілокутивною силою, оскільки виражає реальні інтенції мовця.

Таким чином, факт присутності стороннього реципієнта змусив активних реагентів накласти обмеження на змістовний хід розмови та на характер її приватності. Такі самообмеження полягають у навмисній нейтралізації (прагматичній редукції) активним реагентом домінуючої ілокутивної сили висловлювання.

Досить ілюстративним в плані реалізації активними реагентами обмеження на спосіб номінації – *параінформування* – є наступний приклад дистантного вербального контакту, представленого телефонною розмовою, в якій AP вдається до тактики натяків: “*Private call, Mr. Murray, will you take it here or - ?*” “*That’s all right, put me through.*” *He knew it was Ruth from the way she [secretary] spoke. She had a way of saying “private call” that was most lascivious.* **AP1** “*Dermot, can you talk?*” **AP2** “*Go ahead.*” (стратегія натяків) **AP1** “*In other words, you can’t.*” (тактика натяків) **AP2** “*Not yet.*” **AP1** “*I got a call from Deirdre.*” **AP2** “*So she told you the situation.*” **AP1** “*She read me the letter. It sounded as if she doesn’t have a clue.*” **AP2** “*Yes, well, that’s what I’ve always been saying.*” (тактика натяків) *Dermot Murray’s secretary [CP] felt she had tortured him enough.* **CP** “*Excuse me,*” *she murmured, and left the room.* **AP1** “*So what will I do?*” **AP2** “*Listen, darling love, when you are coming back?*” (збільшення ступеня персональності розмови; зняття обмежень на спосіб номінації, зміна комунікативного стилю мовлення) **AP1** “*In ten days, two weeks.*” **AP2** “*I love you.*” **AP1** “*You’re alone now presumably.*” [MLB, 247]

Секретар містера Мерей (*Dermot Murray’s secretary*), відповівши на дзвінок, сповіщає боса про те, що це приватний дзвінок і по її інтонації (як свідчить ремарка автора *He knew it was Ruth from the way she [secretary] spoke*) він здогадується, що телефонує його подруга Рут (*Ruth*). Секретар усвідомлює, що при даній телефонній

розмові вона виступатиме у ролі спостерігача, саме тому, виходячи із етикетних міркувань, вона запитує у містера Мерей (*Mr. Murray*), чи візьме він слухавку тут (а не у своєму кабінеті), на що Дермот відповідає стверджувально. Отже, тим самим дає згоду на присутність третьої особи (секретарки) при телефонній розмові зі своєю коханкою, змушуючи, тим самим, себе як мовця накладати обмеження на свої комунікативні дії. Зокрема, неодноразове використання у репліках респондента тактики натяків (*“Go ahead”*. *“In other words, you can’t.”* *“Yes, well, that’s what I’ve always been saying.”*). Причому, Рут, яка виступає у ролі респондента, вже з першої репліки Дермота здогадується про присутність у кабінеті сторонньої людини (СР), тому інтерпретує відповідь Дермота з урахуванням цього фактору (стратегії натяків), і таким чином намагаючись встановити розбіжності між поверхневим та глибинним змістом у репліках Дермота. У мовленнєвій поведінці Дермота відчутні обмеження, які мовець накладає на змістовний параметр розмови, а саме, на предмет обговорення та на ступінь приватності розмови. Як бачимо, незважаючи на те, що співрозмовники закохані один в одного, вербальна взаємодія між ними відбувається в досить стриманому, формальному режимі. Проте, як тільки сторонній реципієнт залишає межі інтерактивного простору комунікантів (СР *“Excuse me,” she murmured, and left the room.*), мовець (Дермот) одразу змінює свою мовленнєву поведінку, відкрито висловлюючи своє ставлення до респондента, що видно із реплік *darling love, I love you*. До речі, респондент (Рут) відразу помічає зміну комунікативного стилю мовця, на що вказує її репліка *“You’re alone now, presumably.”*

Наступний випадок засвідчує використання активними реагентами паранформування як тактики конспірації, для приховування змісту повідомлень від можливих сторонніх слухачів під час розмови по телефону.

(Telephone ringing. All clear. It rings three times. The receiver is picked up at the other end). Man’s voice. Hello. Mrs. Stevenson. Hello...? (Puzzled). Hello. Is Mr. Stevenson there? (AP1) Man’s voice (as though he had not heard). Hello... (louder) Hello! (AP2) 2nd man’s voice. Hello. (AP1) 1st man. Hello, George? (AP2) George. Yes, sir. (CP) Mrs. Stevenson (louder and more imperious). Hello, who’s this? What number am I calling, please? (AP1) 1st man. I’m in the office with our client. He says the coast is clear for tonight (= ситуація сприяє тому, щоб здійснити заплановане вбивство) (AP2) George. Yes, sir. (AP1) 1st man. Where are you now? (AP2) George. In a phone booth. [PR, 120]

Співрозмовники (*1st man, George*), обговорюючи по телефону план вбивства самотньої жінки, вдаються до конспірації, що полягає у непрямому інформуванні, тобто, накладаючи обмеження на спосіб номінації для запобігання розуміння їхньої розмови можливим підслухачем. Отже висловлювання *the coast is clear for tonight* є випадком використання непрямого інформування, яке слід розуміти як те, що ситуація сприяє тому, щоб здійснити заплановане вбивство сьогодні ввечері.

Розглянемо приклад, в якому описана ситуація розмови між ув’язненим та його відвідувачем. При появі в’язничного наглядача співрозмовники різко змінюють стиль спілкування, намагаючись приховати від наглядача зміст розмови. Для цього застосовують прийоми непрямої номінації (підкреслені сегменти) та недомовок. А згодом повністю переривають вербальний контакт.

AP1 “There is a gleam of hope in this (в чому саме? – непряма номінація)!” cried the prisoner. AP2 “A gleam!” returned his friend, “a noon-blaze; a full and glorious daylight.” AP1 “Hush! I hear the tread of distant feet. Rely on me.” AP2 “When shall I hear more (про що саме? – недомовка)?” AP1 “As soon as I do (що саме? – непряма номінація). I should hope tomorrow. They are coming to say that our time for talk is over.

[...] *Not another word of this* (про що саме? – непряма номінація) *just now, or they may overhear us.*” [CDBR]

Таким чином СР, якщо його присутність усвідомлюється активними реагентами, виступає фактором, детермінуючим соціально-релевантні характеристики висловлювань, які продукуються активними реагентами в ході вербальної інтеракції.

Отже, активними реагентами взаємодії присутність стороннього реципієнта *не ігнорується*. У своїй актомовленнєвій поведінці вони керуються *стратегією врахування фактору присутності стороннього реципієнта*. Засобом реалізації активними реагентами даної стратегії є тактика паралінгвальних, лінгвальних та прагмалінгвальних самообмежень, в якій проявляється роль стороннього реципієнта як *детермінанта комунікативної поведінки* співрозмовників. Паралінгвальні самообмеження стосуються просодичних та проксемних параметрів мовлення. Лінгвальні самообмеження реалізуються через використання активними реагентами під час комунікативного контакту коду передачі інформації, невідомого сторонньому реципієнту. Прагмалінгвальні самообмеження, що стосуються змістовного параметру взаємодії (предмет обговорення, ступень персональності між комунікантами під час вербального обміну), полягають у навмисній нейтралізації (прагматичній редукції) активним реагентом домінуючої ілюктивної сили його висловлювань. Прагмалінгвальні самообмеження, що стосуються обмежень на спосіб номінації, проявляються у застосуванні активними реагентами тактики натяків, недомовок, непрямой номінації. Таким чином, мовець саморегулює свою актомовленнєву діяльність не лише з урахуванням фактору адресата, але й під впливом фактору присутності стороннього реципієнта – спостерігача, який за таких умов виступає суб'єктом комунікативного впливу на хід протікання вербальної інтеракції.

В перспективі слід проаналізувати взаємообмеженість у тріаді *мовець – адресат – сторонній реципієнт* як соціокультурну категорію, що обумовлена фактором дистанціювання, який характеризується як багатовимірною величиною, бо поєднує соціальну, психологічну, когнітивну та інтелектуальну дистанцію, що інтегрується в єдину – комунікативну.

Література

Почепцов Г. Г. Слушатель и его роль в актах речевого общения / Г. Г. Почепцов // Языковое общение : единицы и регулятивы : [межвуз. сборн. научн. тр. / редкол. : И. П. Сусов (отв. ред.)]. — Калинин : Калининск. ун-т, 1987. — С. 26—38. Sperber D. Mutual knowledge and relevance in theories of comprehension / D. Sperber, D. Wilson // Mutual Knowledge. — 1982. — P. 61—131. Talmy L. The relation of grammar to cognition / Leonard Talmy // Topics in Cognitive Linguistics / [Rudzka-Osten B. (ed.)]. — Amsterdam : John Benjamins. — 1988. — P. 162—205. Tannen D. Talking Voices : Repetition, Dialogue and Imagery in Conversational Discourse / Deborah Tannen. — N.Y. ; Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1989. — 240 p. Velde R. van de. Text and Thinking / Rob van de Velde. — Berlin ; N.Y. : Walter de Gruyter, 1992. — 324 p.

Список джерел ілюстративного матеріалу

ADMC : Alexandre Dumas. The Count Monte Christo. Treasures of World Literature, 2001 [Deluxe Edition] CD-ROM : TOB „Мультитрейд”. CDBR : Charles Dickens. Barnaby Rudge. Treasures of World Literature, 2001 [Deluxe Edition] CD-ROM : TOB „Мультитрейд”. HBSL : Honore de Balzac. Scenes from Courtesan's Life. Treasures of World Literature, 2001 [Deluxe Edition] CD-ROM : TOB „Мультитрейд”. HBT : Honore de Balzac. The Exiles. Treasures of World Literature 2001 [Deluxe Edition] CD-ROM : TOB „Мультитрейд”. MEL : Modern English Literature, 2002 [Deluxe Edition] CD-ROM : TOB „Мультитрейд”.